

TIDSKRIFT FÖR POLITISK FILOSOFI
NR 2 2022 | ÅRGÅNG 26

Bokförlaget THALES

JAG HAR VID flera olika tillfällen, i olika sammanhang, fått en känsla av att vi ofta drar oss för att fälla värdeomdömen. Kanske är det för att man tänker att det inte är ens område, att man bara ska förhålla sig till fakta. Och framför allt kanske för att det känns mindre kontroversiellt att ägna sig åt rena fakta.

Men, det är inte helt klart vad det innebär att enbart hålla sig till fakta. Derek Parfit berättar på ett ställe om en ekonom som hävdade just att hen enbart höll sig till fakta. Någon invände då att många av de mest grundläggande begreppen är normativa, som tanken att ett tillstånd är *optimalt* (och därmed *önskvärt*) när resurser är fördelade så att ingen kan få det bättre utan att någon annan får det sämre. Varpå ekonomen svarade: »Det är inget värdeomdöme. Alla accepterar det» (Parfit 2011: 463, min översättning). För Parfit illustrerade detta en besvärande oförståelse för vad det innebär att resonera om normativa frågor, alltså om rätt och fel, eller om bättre och sämre beslut, och så vidare.

Det illustrerar dessutom hur lätt det är att ta saker för givna. Som *marknaden*, som jag ska diskutera här. En sak vi förutsätter är att man kan välja mellan en fri och en reglerad marknad. Men vid närmare granskning verkar det svårt att ens upprätthålla en sådan distinktion. Vad menar vi med »fri» när det knappast skulle finnas någon marknad utan det juridiska system som *reglerar* våra relationer genom att klargöra en marknads omfattning och vad vi (inte) får göra på en specifik marknad? Det är ju dessutom ett regelsystem som i sista hand backas upp av ett statligt våldsmonopol.

En fri marknad tycks förutsätta en mängd regleringar. Och det som skiljer en »fri» från en »reglerad» marknad tycks snarast vara vem som får vad, för vad, när, under vilka omständigheter, och så vidare. Men detta funderar vi sällan över, vilket får vissa upplägg

att framstå som mer naturliga än andra. Här tänkte jag därför titta på några av de *normativa* ståndpunkter som ofta tas för givna när vi funderar över vad en marknad är. När vi får syn på sådana idéer tror jag att det blir lättare att se poängen med andra värden som vi nog vill att ett samhälle ska erbjuda.

1 Två kontroversiella principer

VI BÖRJAR MED vissa libertarianers uppfattning om grunden för en fri marknad. En filosof som Robert Nozick får det att låta så enkelt. Han skriver att i ett fritt samhälle, och på en fri marknad, är det inte legitimt att omfördela resurser för där finns det ingen person eller grupp som har »rätt att kontrollera alla resurser och bestämma hur de ska portioneras ut» (Nozick 2013: 253). Det innebär att i ett fritt samhälle kontrollerar olika personer olika resurser, och nya tillgångar uppstår ur människors frivilliga byten och handlingar.

Nozick formulerar i detta sammanhang två principer. Utan dessa principer är inte tanken om en naturligt fri marknad lika begriplig. I förstone tycks principerna svåra att värja sig mot. Den första kan vi kalla

Nozicks förtjänstprincip: Vad var och en får, får han av andra som ger honom det i utbyte mot något, eller som en gåva (Nozick 2013: 253).

Principen ligger bakom centrala delar av Nozicks resonemang. Som hans kända exempel med basketspelaren Wilt Chamberlain. I exemplet ska vi utgå från vår favoritfördelning som vi kan kalla D1. Sedan skriver Chamberlain ett kontrakt som ger honom 25 cent av biljettpriset, vilket innebär att när en miljon personer besökt matcherna har Chamberlain blivit stenrik.

Men har Chamberlain rätt till denna inkomst? Eller annorlunda formulerat: är den nya fördelningen, D2, rättvis?

Nozick menar att Chamberlain självklart »förtjänar» sin rikedom. Alla dessa människor gav ju frivilligt 25 cent av sina pengar till honom. Och det finns inget i en sådan situation som gör utbytet

felaktigt eller orättvist. Allt hade sin gång i enlighet med rättvisa procedurer. Det leder till Nozicks andra princip som vi kan kalla

Nozicks princip om rättvisa steg: Allt som uppstår ur en rättvis situation genom rättvisa steg är i sig självt rättvist (Nozick 2013: 256).

Har Nozick rätt i att dessa steg med nödvändighet bevarar den rättvisa som präglade utgångsläget?

En naturlig fråga är om rättvisa verkligen är en egenskap som kan överföras på det sättet. I andra sammanhang resonerar vi inte så. Vi har ganska lätt att göra misstag i dessa sammanhang. Tänk att du rycker ett hårstrå från någon med mycket hår. Det gör inte vederbörande flintskallig. Inte heller om du rycker två hårstrån. Då kan man kanske tänka att det där med att rycka hårstrån av folk det gör ingen flintskallig, för ett enskilt hårstrå gör ingen skillnad. Således inte heller två hårstrån, eller tre, vilket tycks innebära att ingen blir flintskallig om vi rycker av dem ett strå i taget.

Men här har vi uppenbarligen fel. Vid något tillfälle kommer du att ha ryckt så många hårstrån att personen bör betraktas som flintskallig. Så många i sig oskyldiga handlingar kan alltså i vissa sammanhang ändra karaktären hos något.

Nozick menar dock att *just orättvisa* inte fungerar på detta sätt. Orättvisa tillstånd är inte något som uppstår såvida inte orättvisa handlingar utförts.

2 Vikten av små effekter över tid

HÄR TROR JAG att Nozick har fel. För när vi har att göra med en mängd transaktioner under lång tid, och med väldigt många inblandade personer, så *kan* det vara så att handlingarna vid något tillfälle, tillsammans, ändrar situationen så mycket att det råder orättvisa där det en gång rådde rättvisa.¹ Och detta trots att ingen enskild handling är uppenbart orättvis. Det skulle till exempel kunna vara så att vid D2, eller D3, kommer vissa personer att ha samlat på sig enorma rikedomar, medan andra är utfattiga. Molander (2014) visar på ett tillgängligt sätt att det till och med räcker med systemets inneboende självförstärkande effekter.

Jag menar att det här ställer till det för Nozick. Det faktum att en mängd oskyldiga handlingar leder till en situation där i princip alla tillgångar samlas hos ett fåtal, talar för att vi behöver »lägga oss i» marknaden. Skälet är den orimliga ojämlikhet som annars skulle uppstå.

Men för Nozick är inte ojämlikhet något problem. Han skriver att »[e]n persons val mellan skiftande grader av föga tilldragande alternativ blir inte icke-frivilligt genom att andra frivilligt väljer och agerar inom gränserna för sina rättigheter» (Nozick 2013: 412). Inte ens om det leder till djup ojämlikhet alltså.

Men för att godta Nozicks resonemang så måste man nog redan omfatta hans slutsats, det vill säga att ojämlikhet *inte* är relevant. Hans resonemang förutsätter emellertid principen om rättvisa steg, och det är ju den som nu är uppe för granskning. Och det är ju knappast uppenbart att ojämlikhet alltid saknar betydelse. En besvärande omständighet i ett ojämnt samhälle, som vi behöver ta hänsyn till, är nämligen att alla motsvarigheter till Wilt Chamberlain tycks få oacceptabelt stor makt över andra i D₂, eller D₃. Så trots att varje enskilt utbyte skulle vara godtagbart, taget för sig, skulle ett system med många sådana handlingar kunna ändra karaktären på samhället. I D₂ eller D₃ vore således förutsättningarna andra. Den som på demokratisk väg vill kunna avgöra hur samhällets institutioner ska se ut har därför anledning att se till att ingen får ett sådant oacceptabelt stort inflytande över politiken.²

3 Nozicks knep

VI BÖR ÄVEN uppmärksamma en märklig sak med Nozicks Chamberlain-exempel, nämligen att vi får välja hur D₁ ska se ut, och därmed alltså de principer enligt vilka människors tillgångar ska fördelas. Sedan får saker i exemplet ha sin gång i enlighet med *Nozicks princip om rättvisa steg*. Men, vad som utgör »rättvisa steg» borde väl rimligtvis bero på hur *vi* valde att inrätta D₁, och vi valde inte Nozicks princip. Så varför ska vi plötsligt tillämpa Nozicks (minst sagt) kontroversiella föreställning om egendom?

Det är oklart. Men häri ligger Nozicks retoriska knep. En av de

omständigheter som gör Chamberlain-exemplet intuitivt tilltalande är som sagt att alla faktiskt initialt har resurser nog för att kunna betala för att se honom spela. Det spelar roll för oss, för det är vad som gör omständigheterna rättvisa eller godtagbara. Ett samhälle där detta inte gäller vore knappast lika attraktivt. Och det är ju ett sådant samhälle som efterhand blir resultatet av Nozicks rättvisa steg.

4 Rawls om värdet i friheterna

ETT ALTERNATIV TILL Nozicks fördelning av resurser är John Rawls tanke att ett samhälle bestående av jämlikar aldrig kan präglas av ojämlika styrkeförhållanden eller andra godtyckliga skevheter i naturliga eller sociala omständigheter. Han resonerar i stil med att *om* vi vore resonliga, och *om* vi försökte förhålla oss opartiska när vi resonerar om rättvisa, så skulle vi se till att välja principer som fördelar resurser på ett sätt som förhindrar dessa skeva relationer. Samhällets grundläggande institutioner »ska ordnas så att värdet av det fullständiga systemet av jämlikt fördelad frihet, gemensamt för alla, blir så stort som möjligt för de minst gynnade. Detta är målet för den sociala rättvisan» (Rawls 2000: 203).

Formell frihet är alltså inte tillräckligt. Om du är alltför fattig har du helt enkelt inget värde i *formell* tillgång till, säg, politiska positioner som du ändå saknar *faktisk* möjlighet att tillträda. Frihetens värde är därför beroende av människors kapacitet att främja sina mål inom de ramar som systemet definierar (Rawls 2000: 203).

Rawls framhåller det faktum jag var inne på ovan, att alltför djup ojämlikhet skulle ge världens allra rikaste alltför stor makt över andra. Då, skriver Rawls, kommer »kontrollen över ekonomin och stora delar av det politiska livet [att vila] i få händer» (Rawls 2005: 192 och 194). Samhällets grundstruktur måste därför kontinuerligt mildra de tendenser som långsiktigt kan leda till större ojämlikhet (Rawls 2005: 219–220). Annars hamnar vi i en sits där »de med större rikedom och starkare position [...] kontrollerar det politiska livet och genomför lagstiftning och politik som tillgodoser deras egna intressen» (Rawls 2005: 206).

Att detta inte bara är Rawls ogrundade farhågor utan är ett reellt hot mot en fungerande demokrati, har bland annat visats i Page och Gilens forskning (2017). De visar hur rikas önskningar får stort genomslag, och inte ens när de har en övervägande majoritet får »vanliga» medborgare sin vilja igenom. Med ett ökat ekonomiskt gap följer ett ökat politiskt gap. De skriver att de välbärgade i ett djupt ojämlikt samhälle har mer pengar att spendera på politik, och tenderar också att använda sina resurser för att sänka sina egna skatter och att förhindra några betydande insatser eller försök att avhjälpa den ekonomiska ojämlikheten (Page och Gilens 2017: 90). Och det spelar roll, för »de välbärgade får regelbundet som de vill, särskilt när det gäller att förhindra policyförändringar som majoriteten av amerikanerna föredrar. Pengar spelar roll i politiken» (Page och Gilens 2017: 92, min översättning).

Detta är vad Rawls resonemang syftar på. När han talar om friheternas »skäliga värde» syftar han på att värdet av de politiska friheterna måste vara så pass lika att alla, oavsett ekonomisk eller social position, har en skälig möjlighet att inneha politiska ämbeten, eller att påverka valresultat (Rawls 2005: 207).

Detta innebär förstås en hel del regleringar av marknaden för att undvika den värsta ojämlikheten, utöver sådant som regleringar av kampanjbidrag så att pengar inte blir avgörande för den demokratiska processen (Rawls 2005: 206–211).

5 Framsteg är inte neutrala fakta

RESONEMANGET HITTILLS PEKAR på att marknader knappast kan sägas vara naturliga eller organiska. Det vi hänvisar till som »marknaden» är bara den uppsättning regler som avgör vem som ska få vad, hur, när, varför, och så vidare. Det verkar som att en »fri» marknad inte är naturligare, eller på förhand mer rättvis, än någon annan. Ett sådant omdöme kan vi fälla först när vi har beaktat reglerna för den.

Som avslutning, för att göra resonemanget mer komplett, bör vi även titta på en tredje hållning, närmare bestämt den som Hayek står för. Han skulle hävda att vi med Rawls resonemang hamnar far-

ligt nära ett centralstyrt samhälle. I likhet med Nozick har han inga större problem med ojämlikhet för tids nog, resonerar han, vinner alla på de framsteg som samhällets mest talangfulla kan göra.

Hayek (1999) tänker sig att friheter är nödvändiga på grund av att de totalt sett ska frigöra fler positiva krafter än negativa. Friheterna är med andra ord instrumentella, enligt Hayek, och erbjuder de bästa förutsättningarna för att experimentera fram de bästa resultaten på i princip alla områden. Så i praktiken leder de till sådant som vi värderar eller önskar.

Därför tänker sig Hayek att vi bör inrätta en marknad med minimala regleringar, för att det leder till störst framsteg. Notera att inte heller här har vi att göra med några rena faktapåståenden. Utan i stället med ännu ett värdeomdöme, det vill säga att vi bör ha som mål att göra *framsteg*, för framsteg är bra, eller önskvärda.

Hayek är med andra ord en sorts konsekvensetiker. De menar att vi i normativa frågor enbart har att ta hänsyn till handlingars konsekvenser. Det innebär att enligt konsekvensetiken är handlingar, institutioner, regelsystem, eller vad det än är fråga om, riktiga i den mån de har bäst konsekvenser. Hayeks konsekventialism innebär således att marknadens uppgift är att se till att vi över tid gör så stora framsteg som möjligt och han uttrycker sig ofta i stil med att det övergripande målet för ett samhälle är att göra framsteg, och att dessa framsteg är bättre ju större de är, och att vi dessutom bör försöka göra framsteg på så många områden som möjligt.

Därtill kan man notera att dessa framsteg måste vara av största vikt för Hayek. Han tänker sig ju nämligen att de kan väga upp en hel del lidande och kval som många av samhällets fattigaste måste lida när djup ojämlikhet hindrar dem från att leva liv de har skäl att önska. Och om man inte som Hayek menar att framstegen väger upp kostnaderna i detta fall, skulle man som Nozick kunna stå på sig och hävda att så länge inga orättvisa handlingar eller beteenden lett oss dit så är ojämlika tillstånd helt oproblematiska.

En märklig sak med åtminstone Hayek är att han tycks tänka sig att ett centralt värde, som vi måste ta hänsyn till, är att människor inte reduceras till enbart ett verktyg för att uppnå någon annans

mål. Detta för att var och en har sina egna liv att leva och att det spelar roll att vi själva får inrätta dem som vi önskar, enligt våra ideal och på sätt som vi anser är bäst, för ingen kan bättre än individen själv formulera meningsfulla livsprojekt.

Detta är ett attraktivt ideal. Men om man tar det på allvar vore det knappast optimalt att låta marknaden på egen hand sköta fördelningen av resurser i och med att det ser ut att leda till så stor ojämlikhet att vissa i praktiken måste underkasta sig andras vilja, på grund av att de inte har några andra alternativ.

Jag ska inte driva detta längre utan nöjer mig med att peka ut dessa svårigheter som uppstår för den som vill anförä Nozicks och Hayeks argument för en »fri» marknad. Det är tydligt att de inte kan sägas företräda en mer naturlig föreställning om marknaden. Inte heller är den mer fri, eller mindre reglerad, än andra uppfattningar. Det är bara fråga om andra slags regleringar. Och framför allt måste vi inse att det ligger värdeomdömen bakom dessa uppfattningar, omdömen som varken är okontroversiella eller särskilt rimliga. Hos Nozick finns en tanke om individens naturliga rätt till egendom, och hos Hayek uppfattningen att de goda konsekvenserna rättfärdigar vissa sätt att inrätta marknaden. Utan dessa värderingar vore argumenten obegripliga.

Så tanken om en fri marknad är inte fri från värderingar, eller uppfattningar om vad som vore önskvärt, eller riktigt, eller rättvist. Värdeomdömen ligger bakom alla resonemang om hur vi kan handla bättre och fatta bättre beslut, och hit räknas uppfattningarna om hur en marknad ska inrättas på bästa sätt. Det här är frågor som påverkar våra liv på djupet, så vi har all anledning att försöka förstå frågorna bättre, och när vi förstår dem bättre så tror jag att vi kommer att inse att vi även måste bli *bättre* på att resonera i värdefrågor.

→

Anders Hansson är författare, senast till boken Vad är fel med ojämlikhet? (Daidalos, 2021).

Noter

1 Den som vill fördjupa sig i detta slags misstag bör vända sig till Parfits (1984, del 1) diskussion om omärkbara effekter. Han klargör där att vi ofta bortser från att små effekter på lång sikt har katastrofala effekter. Vi har så smått börjat förstå det när det gäller våra handlingars effekt på klimatet. Men detsamma borde kunna gälla i Nozicks diskussion om fördelning.

2 Se även Cohens resonemang om bristerna i Nozicks princip om rättvisa steg i Cohen (1995: kap. 1).

Referenser

- COHEN, G. A. (1995) *Self-Ownership, Freedom and Equality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- HAYEK, F. A. (1999) *Frihetens grundvalar*, Stockholm: Timbro.
- MOLANDER, PER (2014) *Ojämlighetens anatomi*, Stockholm: Weyler.
- NOZICK, ROBERT (2013) *Anarki, stat och utopi*, Stockholm: Timbro.
- PAGE, BENJAMIN, MARTIN GILENS (2017) *Democracy in America: What Has Gone Wrong and What We Can Do About It*, Chicago: The University of Chicago Press.
- PARFIT, DEREK (1984) *Reasons and Persons*, Oxford: Clarendon Press.
- PARFIT, DEREK (2011) *On What Matters*, vol. 2, Oxford: Oxford University Press.
- RAWLS, JOHN (2000) *En teori om rättvisa*, Göteborg: Daidalos.
- RAWLS, JOHN (2005) *Vad rättvisan kräver*, Göteborg: Daidalos.